

Георг Кондратьев

Любеч та Путивль як центри військової організації Чернігово-Сіверщини в XIV–XVI ст.

Із присєднанням Чернігово-Сіверщини до Велико-го князівства Литовського розпочався новий етап розвитку краю. Перші спроби організування литовськими рєтєну принадлежать на 20-ті рр. XIV ст. [1, с. 91]. На думку П. Голубовського, включення Чернігово-Сіверської землі до Литви відбулося відразу після присєднання 1355 р. Брянська [2, с. 201]. Ф. Шабульдо погоджується з В. Папуто, що Чернігово-Сіверщина була включена до Великого князівства Литовського наприкінці 50-х рр. XIV ст. – у 1359 р. разом із Мстиславлем та Брянськом (Київське князівство було присєднане до 1361–1362 рр., уся Чернігово-Сіверщина – до 1362 р.) [3, с. 55–57, 62]. Сучасні дослідники зазначають, що Брянськ був присєднаний до ВКЛ за Олєгєрда Гєдиминовича – чи наприкінці 1356 р., чи на початку 1357 р., невдовзі литовці оволоділи й рєштєю Сіверщини (у 70–80 рр. XIV ст. у сіверських містах вже сиділи князі Гєдиминовичі) [4, с. 50].

Держава перетворює чернігівські та сіверські міста на своєрідні центри колонізації краю та форпости військової організації, зобов'язавши до військової служби різноманітні категорії місцевого населення. Н. Яковенко зауважує, що у XIV ст. змін у становленні «корінних мешканців» не відбулося. За боярами-воїнами було закріплено їхні родові землі, з яких «нале-

жить служити збройну службу на виклик князя-володаря» [1, с. 92]. Відомо, що любецькі й путивльські князі та бояри знаходилися в оточенні князя Свидригайла Олєгєрдовича, який мавчи на меті добути престол Великого князівства Литовського, у 1408 р. пішов на службу до великого князя московського. Разом з ним пішли й путивльський та менський князі, бояри чернігівські, дебєринські (брянські), стародубські, любецькі та ін. [5, с. 76].

Після смерті київського князя Семена Олєльковича в 1471 р. Інститут княжіння в Києві ліквідовується та утворюється Київське новеводство [6, с. 19]. Великий литовський князь Казимир призначив намісником Києва Мартина Гапгольда [1, с. 99]. З утворенням новеводства були утворені повіти – Київський, Мозирський, Любєцький, Чорнобильський, Овруцький, Житомирський, Остерський, Канівський, Черкаський та Путивльський. Крім оборонних функцій, міста виконували роль торговельних центрів. У «безмитному листі» 1488 р. менському міщанину Луці Терешковичу йшлося про дозвіл торгувати в містєх: «Глуцьку, в Погостє, в Чорторьську... в Брянську в Стародубє, в Чернигове, у Вышегородє, в Києвє, в Путивлї, в Черкасєх, в Житомири, в Чудновє, в Овруччєх, в Чрнобылї, в Мозыри, в Новозє, в Любєчи, в Грезку – по всімъ нашімъ мѣгомъ, и по князєскимъ, и по паньскимъ, и по боярскимъ, сушимъ и водою» [7, с. 146–147].

У 1500 р. Чернігово-Сіверські землі відійшли до Московської держави. О. Русина, докладно розглядаючи ці процеси, зауважує, що Іван Андрійович Можайський ще 1454 р. отримав від Казимира Стародуб та Гомель, 1465 р. до його земель був доданий Брянськ, і лише в 1496 р. Олєксандр Казимирович пожагував Семену Можайському Чернігів та волості Карачов і Хотимль. Близько 1500 р. він присєднав до своїх володінь і Любєч [8, с. 114–116]. З жагуваної грамоти 1499 р. великого князя Олєксандра Гєдимина Семену Івановичу Можайському бачимо, що останній отримав «город Стародуб, а Гомєй, а замок Чернигов и волости Карачов и Хотимль, со всіми двораы и волостыми и з сєлы боярскими, и з слугаыи путныыми, и з людьми волостными и тяглыми, и з слободичы, и з данники, и со всіми их землями пашеными и бортными» [9, с. 192]. Російський історик М. Кром вважає, що С. Можайський знаходився у змові з московським князем ще з 1499 р. За домовленістю з Іваном III приєднати до своїх володінь будь-яку територію: «которые городаы и волости они под Литвою поберут, то им все держати» [10, с. 113, 115].

У 1500–1503 рр. спалахнула війна між Московською та Литовською державами. Московські війська «многие грады, и влации, и села поглениша, и людей многих мечю и огнем предаша и иных в плен поведоша» [8, с. 195]. У березні-квітні 1503 р. князі С. Стародубський, В. Шемячич, С. Вельський отримали у володіння Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Гомель, Любеч, Почеп та інші міста «с волостями» [11, с. 399]. Фактично Велике князівство Литовське втратило третину своїх земель! 70 волостей, 22 городища та 13 сіл, а нова російсько-литовська границя стала проходити за 45–50 км від Києва та 100 км від Смоленська, тим самим утворюючи зручний плацдарм для вторгнення московської армії на терени Литовського князівства. До того ж Велике князівство Литовське втратило контроль над дуже важливою водною артерією — Дніпром. У 1503–1504 рр. до московської Гомельської волості були приєднані Гомельська та Речицька волості, що на правому березі Дніпра, після чого річка була переторджена дерев'яним частоколом — езом [12, с. 47, 106; 13, с. 46–47].

А от любецькі землі незабаром були повернуті Великим князівством Литовським. Уже влітку 1507 р. литовські війська випалили Чернігів та околиці Брянська [13, с. 49]. Наступного 1508 р. польське посольство в Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Вочевидь, Литва тоді ж відвоювала Любеч, оскільки 1508 р. «московський» князь Горенський, «взявши багато полонених та здобичі», випалив посади Любеча та Вітебська [14, с. 11]. У «перемирному листі» 1508 р. московського князя Василя та короля Сигізмунда Любеч «з волостми» названий литовським, а Чернігів, Стародуб та Гомель — московськими [15, с. 125–128]. М. Куром вважає, що литовці захопили Любеч лише після підписання мирного договору 8 жовтня 1508 р., причому саме втрата Московським князівством Любеча продемонструвала слабкість московських завоювань 1500 р. [10, с. 200, 212, 225]. Цікаво, що з 1508 до 1537 р. (коли до Литви був повернутий Гомель [16, с. 168]) землі Любецького староства фактично знаходились в оточенні московських володінь, за винятком невеличкої ділянки між Сожем та Дніпром, що й з'єднувала волость із ВКЛ. Любецька волость стала ледь не ексклавом (володіння однієї держави, зусібіч оточені землями іншої). У свою чергу, із втратою Любеча Московське князівство фактично втратило й контроль над Дніпром, лише незначна ділянка кордону, затиснута з півдня Любецькими, а з півночі — Череськими землями ВКЛ, виходила до річки [12, с. 105, 153].

У XVI ст. як Велике князівство Литовське, так і Московська держава формувє систему захисту державних кордонів. Якщо на території ВКЛ таким центром залишився Любеч, на московських землях центром військової організації краю став Путивль. У 20-х рр. XVI ст. на литовсько-московському прикордонні, у тому числі й на порубіжжі в районі Дніпра, була сформована система «застав» та «станцій», де сторожову службу несли путивльські козаки [17, с. 122]. З 1571 р. прикордонна служба путивльських козаків була перенесена до загальнодержавної сторожової служби, а путивльські рильські станичники повинні були виїжджати з ранньої весни до півночі осені за встановленими у Москві маршрутами [18, с. 71–72]. У свою чергу, Велике князівство Литовське посилювало Любечський замок, зокрема, у 1571 р. любецька шляхта отримала цілунік привілеїв короля Сигізмунда II Августа. З цього періоду вінняк перші згадки про любецьких козаків. Вочевидь, що уряд покозачення шляхти прискорився у 80-ті рр. XVI ст., коли уряд любецького староства стали займати представники родини Вишневицьких. Зокрема, 11 лютого 1585 р. любецьким староствою «до князота» був призначений князь Олександр Вишневецький [19, арк. 4–5, 20] — гетьман Запорозький у 1578–1581 рр.

Між іншим у 1589 р. до Путивля перейшли на службу 15 запорожців. Цікаво, що платно новоприбулим встановили меншу, ніж путивльським черкасам (козакам). Якщо отамани отримували по 15 рублів, то осавули — вже по 10 та 6, а рядові козаки — по 5 та 3 руб. У 1594 р. в Путивлі було 50 черкас, що не мали земельних володінь і служили за грошове та хлібне жалування [18, с. 93–94]. Навіть у мирний час ситуація на прикордонні залишалася нестабільною. Улітку 1590 р. від чернігівського воеводи Андрія Хілкова був відправлений гонець до Києва. У грамоті перераховувались порубіжні «обиды» та висувалася вимога розшукати та покарання винних. Зазначалося, що хоча претензії висуваються не вперше і до Києва, Остра та Любеча неодноразово надходили грамоти від путивльських, рильських та чернігівських воевод: «...тех городов державцы о тех задорех, и чех воров не сыскывали и не унимали» [18, с. 102–103].

Під час війни за Чернігово-Сіверські землі 1609–1618 рр. військовими діями на путивльському напрямку керував один із любецьких володільців та урядник Вишневецьких князь Семен Липко. У 1615 р. він очолював похід на Путивль, 1619 р. вів перемовини з Путивльськими воеводами, 1620 р. очолював військову кампанію на Переяславщині [21, с. 246, 248, 311].

Таким чином, значна територія Лівобережної України (з такими погуженими фортецями, як Чернігів, Сяродуб, Мена, Конотоп, Путивль та ін.) з 1503 по 1618 рр. опинилась у складі Московської держави. Незважаючи на зміну державної належності, міста як на литовсько-польському, так і на московському боці відігравали роль центрів військової організації краю. Важливе місце в цій системі належало козакам.

Джерела та література

1. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.
2. Голубовський П. В. Историја Северной Земли до половины XIV столетия / П. В. Голубовский. – К. : Университетская типография И.И. Завадского, 1881. – 209 с.
3. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К. : Наукова думка, 1987. – 184 с.
4. Капуляк К. М. Київська земля в середині XIII—XV ст. / К. М. Капуляк // *Археологія*. – 2010. – № 3. – С. 47–54.
5. Макушников О. А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк / О. А. Макушников. – Гомель : Республиканское университетское предприятие «Центр научно-технической и деловой информатики», 2002. – 244 с.
6. Bobiński W. Województwo kijowskiе w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej / W. Bobiński. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2000. – 599 s.
7. Литовская метрика. 4-я книга записей (1479–1491) = Lietuvos metrika. Knuga Nr. 4 (1479–1491) / Lietuvos istorijos institutas / Лина Анужките [подгот. и предисл.]. – Вильнюс : Зета, 2004. – С. 146–147.
8. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. Русина. – К. : НАНУ, Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України, 1998. – 244 с.
9. Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1 (1340–1506 гг.). – СПб. : Типография II Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1846. – V с.+376 с.+24 с.+15 с.
10. Кром М. М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Квадрига ; Объединенная редакция МВД России, 2010. – 320 с. + илл.

11. Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1487–1533) / под ред. Г. О. Карпова. – Изд. 2-е. – СПб. : Императорское Русское историческое общество, 1882. – 870 с.
12. Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе / В. Н. Темушев. – М. : Изд-во «Квадрига», 2009. – 192 с.
13. Волков В. Войны и войска Московского государства / В. Волков. – М. : Эксмо, Алгоритм, 2004. – 576 с.
14. Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городничьего уезда. Родина преподобного Антония Печерского / Г. А. Милорадович. – М. : Университетская типография («Катков и К^о»), 1871. – 156 с.
15. Литовская метрика (1499–1514). Книга записей 8 / подг. к печати И. Валлилис; Р. Фирковичус; Д. Антавичус; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1995. – С. 125–128.
16. Кром М. М. «Вдовствующее царство»: Политический кризис в России 30–40-х годов XVI века / М. М. Кром. – М. : Новое литературное обозрение, 2010. – 888 с.
17. Пананенко В. В. Адресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні : збір. наук. праць. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 114–132.
18. Папков А. И. Порубежье Российского царства и украинские земли / Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века / А. И. Папков. – Белгород : Изд-во «Константа», 2004. – 352 с.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – КМФ. -36. – Оп.1. – Спр. 197. Волгинська метрика. – Книга РМ 8 (1583–1585, 1588–1593, 1595–1598, 1600, 1601, 1603 рр.). – Арк. 147.
20. Кондратьев І. В. Шляхта Любецького староства як джерело поповнення Війська Запорізького / І. В. Кондратьєв // Гілея : науковий вісник : збір. наук. праць. – Вип. 52 (специвипуск). – К., 2011. – С. 310–318.
21. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648 / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.